

MARIA HALAMSKA¹

WSPÓŁCZESNE ROLNICTWO RODZINNE: POLIMORFICZNA RZECZYWISTOŚĆ I MITY

Streszczenie: Autorka analizuje aktualny stan rolnictwa rodzinnego na świecie. Wobec wielorakiego zróżnicowania gospodarstw rodzinnych wskazuje na trudności w definicji zjawiska, którego istota tkwi w powiązaniu – głównie przez pracę – rodziny z gospodarstwem rolnym. Opierając się na literaturze i statystykach FAO, kreśli współczesny, zróżnicowany obraz gospodarstw rodzinnych w dzisiejszym świecie oraz ich funkcje ekonomiczne, środowiskowe i społeczne. Na tym ogólnym tle krótko charakteryzuje gospodarstwa rodzinne w Polsce, wskazując na braki analizy, przede wszystkim ich funkcji ukrytych oraz dysfunkcji.

Słowa kluczowe: rolnictwo rodzinne na świecie, funkcje ekonomiczne, społeczne, środowiskowe, gospodarstwa rodzinne w Polsce

Ustanowienie roku 2014 Międzynarodowym Rokiem Rolnictwa Rodzinnego, na całym świecie zaowocowało wieloma przedsięwzięciami. Także wzmożonym zainteresowaniem naukowców tą problematyką: pojawiło się wiele nowych inicjatyw i projektów badawczych, konferencji, seminariów, opracowań. Jednym z nich jest obszerny raport *Les agricultures familiales du monde* (Rolnictwo rodzinne na świecie)², w którym grupa francuskich uczonych podjęła próbę syntetycznego ujęcia tego złożonego i bardzo zróżnicowanego zjawiska. Uważam, że jego treść warto przybliżyć polskiemu czytelnikowi, gdyż stanowi on dobry punkt wyjścia do refleksji na temat istoty tego – zmiennego jak kameleon – zjawiska społecznego (część I), uświadamia jego zasięg

¹ Autorka jest pracownikiem naukowym Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN (e-mail: m.halamaska@uw.edu.pl).

² Raport, przygotowany przez CIRAD (*Centre de Coopération Internationale en Recherche Agronomique pour le Développement*) liczy 306 stron i składa się z dwóch części. Część I zawiera wnikliwą analizę istoty rolnictwa rodzinnego. Jej autorami są: Jean-Francois Bélieres, Philippe Bonnal, Pierre-Marie Bosc, Bruno Losch, Jacques Marzin, Jean-Michel Sourisseau przy współpracy Vincenta Baron i Jacques'a Loyata. Część II to analiza sytuacji rolnictwa rodzinnego w takich krajach, jak: Afryka Południowa, Brazylia, Francja, Indie, Kuba, Mali, Maroko, Meksyk, Węgry i Wietnam. CIRAD 2013, *Les agricultures familiales du monde*, Montpellier.

i znaczenie (część 2) oraz ograniczenia (część 4). Usytuowanie na tym tle polskiego rolnictwa rodzinnego ukazuje nowe możliwości jego analizy (część 3).

1. ROLNICTWO RODZINNE: PODSTAWOWE CECHY, DEFINICJE, KRYTERIA ZRÓŻNICOWANIA

Rolnictwo rodzinne i jego jednostka produkcyjna – gospodarstwo rodzinne – to zjawiska społeczne bardzo trudne do określenia, choć mogą być definiowane np. dla celów statystycznych lub prawnych. Franciszek Tomczak, po dokonaniu przeglądu literatury przedmiotu, stwierdza, że *poszukiwanie idealnej definicji tego rolnictwa (gospodarstwa) jest złudzeniem (...). Żadna uniwersalna definicja gospodarstwa nie jest możliwa* [Tomczak 2006, s. 25]. Dzieje się tak dlatego, że rolnictwo rodzinne i gospodarstwa rodzinne są zjawiskami ogromnie zróżnicowanymi, nie tylko historycznie, ale także współcześnie. Jak piszą autorzy raportu *Les agricultures familiales du monde, ta różnorodność wynika z ogromnego zróżnicowania gospodarstw i społeczeństw. Różnice między gospodarstwami rolnymi, które dopiero co zagospodarowały wypalone tereny (bliskie rolnictwu pierwszych osiadłych grup ludzkich), a odmianami rolnictwa quasi-automatyzowanego w niektórych regionach krajów wysoko rozwiniętych technologicznie (lub enklawach high-tech rozsianych po całym świecie), wielkościami posiadanego kapitału, stopniem integracji z rynkiem, skalą denaturalizacji produkcji, poziomami wydajności, są wręcz niemierzalne. Są one wyrazem różnych stadiów rozwoju rolnictwa, nierozłącznie związanych z postępem technicznym i rozwojem globalnej gospodarki rynkowej oraz przechodzeniem od społeczeństw rolniczych, z typowymi dla nich wiejskimi wspólnotami i stosunkiem do środowiska naturalnego, do społeczeństw miejskich i wyspecjalizowanych, gdzie produkcja rolnicza coraz bardziej oddziela się od kontekstu środowiskowego i społecznego via procesy denaturalizacji środowiska produkcyjnego. Przykładem tego – kultury hydroponiczne (...) czy fermy tuczu przemysłowego (...)* [CIRAD 2013, s. 7]. Do tego trzeba dodać zróżnicowanie istniejące w różnych regionach jednego kraju, a także specyficzne uwarunkowania wynikające z dominującego (realnie lub ideologicznie) typu rolnictwa czy też jego dualności.

Przystępując w połowie lat osiemdziesiątych do międzynarodowych badań nad rodzinnymi gospodarstwami rolnymi w różnych systemach społeczno-gospodarczych³, wyszliśmy od bardzo ogólnej definicji, mówiącej, że gospodarstwo rodzinne odpowiada *rolniczej jednostce produkcyjnej, w której własność i praca są ściśle powiązane z rodziną* [Lamarche 1992, s. 10]. Rozległe jakościowe badania, które potem przez kilka lat prowadziliśmy w 13 regionach w różnych częściach świata, nie doprowadziły do stworzenia bardziej precyzyjnej definicji [por. Lamarche 2002]. Utwierdziły natomiast w przekonaniu o istnieniu specyficznej klasy zjawisk społeczno-ekonomicznych, zwanych „gospodarstwami rodzinnymi”, które są wielorako zróżnicowane, a ich kondycja i funkcjonowanie zależy od trzech grup czynników: ciężaru przeszłości, projektów na przyszłość oraz szeroko pojętych aktualnych uwarunkowań funkcjonowania gospodarstwa [por. Halamska 1996]. Ich społecznym prototypem jest gospodarstwo chłopskie,

³ Ich wyniki znajdują się w [Lamarche 1987], [Lamarche 1992], [Lamarche 2002], [Halamska 1996], [Halamska, Lamarche, Maurel 2003].

ale powstawały i ciągle powstają gospodarstwa rodzinne, które nie mają chłopskich tradycji. Oznacza to zarazem, że każde gospodarstwo chłopskie, jakkolwiek byśmy pojęcie chłoptwa definiowali, jest gospodarstwem rodzinnym, natomiast nie wszystkie gospodarstwa rodzinne są gospodarstwami chłopskimi.

We współczesnym świecie z rolnictwa żyje ok. 2,6 mld osób; rolnictwo zatrudnia ok. 40% populacji aktywnej zawodowo. Wiadomo, że rolnictwo rodzinne i rodzinne gospodarstwa rolne dominują we współczesnym świecie, ale trudno precyzyjnie określić skalę tej dominacji. Wynika to z braku jednolitej definicji zjawiska, a także braku odpowiednio dokładnych statystyk. FAO określa, że gospodarstwem rolnym jest samodzielnie zarządzana ekonomiczna jednostka produkcji rolnej, obejmująca wszystkie zwierzęta i grunty w całości lub części użytkowane rolniczo, niezależnie od statusu prawnego, tytułu własności i wielkości. Następnie w definicji mówi się o częściach składowych gospodarstwa, blokach produkcyjnych, etc. Dalej jeszcze – co jest istotne – wymienia dwa możliwe typy gospodarstw rolnych: gospodarstwa związane z gospodarstwami domowymi i zarządzane przez jego członków oraz gospodarstwa rolne, niezwiązane z gospodarstwami domowymi (państwowe, publiczne, spółki). W definicji dodaje się także, że *w większości krajów produkcja rolna spoczywa na gospodarstwach związanych z gospodarstwami domowymi*, czyli rodzinnymi gospodarstwami rolnymi [FAO 2007, s. 25–26].

Wszystkie definicje, także współczesnego gospodarstwa rodzinnego, odwołują się do koncepcji Aleksandra Czajanowa, który na początku XX wieku określił rolnictwo rodzinne jako *formy organizacji produkcji rolnej, charakteryzujące się (i) organicznymi związkami między rodziną a jednostką produkcyjną i (ii) wykorzystywaniem tylko rodzinnej siły roboczej, a wykluczające wykorzystywanie stałej siły najemnej* [CIRAD 2013, s. 10]. Oznacza to istnienie ścisłego związku między sferą społeczną (rodzina) a ekonomiczną (gospodarstwo). Efektem tego jest znaczna elastyczność sposobu funkcjonowania gospodarstwa rodzinnego („przepływy” finansowe między rodziną a gospodarstwem, możliwość redukcji/rozszerzenia konsumpcji czy akumulacji, możliwości manewrów finansowych ograniczające ryzyko gospodarowania), oznaczająca dużą możliwość dostosowywania się do zmieniających się warunków społecznych, także – możliwość oporu wobec zmian. Gospodarstwo jest także przyszłym dziedzictwem dla młodego pokolenia i zabezpieczeniem jego materialnej egzystencji. Można nawet, jak twierdzi [Gorlach 1995, s. 9] komentując dość restrykcyjną definicję gospodarstwa rodzinnego Erringtona i Garsona [Errington, Garson 1993] mówić o stopniowości rodzinności. Przytacza następujące cechy, wymieniane w ich definicji: 1. *Własność i zarządzanie gospodarstwem skupione są w jednych rękach*; 2. *Osoby, w których rękach znajduje się własność i zarządzanie, powiązane są z innymi członkami gospodarstwa więzami krewniaczo-rodzinnymi*; 3. *Kapitał używany w gospodarstwie pochodzi wyłącznie od członków rodziny*; 4. *Członkowie rodziny (łącznie z właścicielem) stanowią podstawę siły roboczej wykorzystywanej w gospodarstwie*; 5. *Własność i zarządzanie przekazywane jest z pokolenia na pokolenie*; 6. *Rodzina żyje w gospodarstwie rolnym (gospodarstwo domowe jest w sensie fizycznym przynajmniej tożsame z gospodarstwem produkcyjnym)*. Rozluźnianie się tego związku – na skutek różnych okoliczności – prowadzi do odchodzenia od tego modelu i rodzinnej logiki funkcjonowania. Autorzy przytaczanego raportu CIRAD

proponują obszerną definicję, oddającą istotę zjawiska: *Rolnictwo rodzinne (family farming) to jedna z form organizacji produkcji rolnej, do której należą gospodarstwa, charakteryzujące się organicznymi więzami między rodziną a jednostką produkcyjną i opierające się na pracy rodziny, a nie pracowników najemnych. Te organiczne więzy przejawiają się przez włączenie kapitału produkcyjnego do zasobów rodzinnego dziedziczenia i mieszaną logiką funkcjonowania, będącą połączeniem elementów rodzinnych i nierodzinnych w procesie alokacji pracy rodziny i jej wynagradzania, jak również sposobu podziału produktów między konsumpcję finalną i pośrednią, inwestycje i akumulację* [CIRAD 2013, s. 12].

Gospodarstwa rolne, co podkreśla definicja FAO, dzielą się na dwa ogólne typy: gospodarstwa związane z rodziną/gospodarstwem domowym oraz rolnicze przedsiębiorstwa. Rodzinne gospodarstwo rolne i rolnicze przedsiębiorstwo to dwa idealne typy gospodarstw rolnych, w istocie – bieguny kontinuum, między którymi zawarte są różne typy gospodarstw rolnych, w swoich charakterystykach bliższe albo jednemu, albo drugiemu biegunowi. Różni je racjonalność funkcjonowania. W pierwszym przypadku podporządkowana jest ona rodzinie: wynika z jej potrzeb, struktury, fazy rozwoju, projektów na przyszłość. W drugim – racjonalność funkcjonowania podporządkowana jest rynkowi regulowanemu lub żywiołowemu, jego mechanizmom ekonomicznym i społecznym. Logicznie można także wyróżnić trzeci typ idealny, łączący te dwie cechy definicyjne: rodzinne przedsiębiorstwo rolne. Związki z rodziną występują więc we współczesnych rodzinnych przedsiębiorstwach rolnych oraz gospodarstwach rodzinnych. Trzeba również zauważyć, że w krajach rozwiniętych większość rodzinnych gospodarstw rolnych ma związki z rynkiem. Ich znaczenie pozwala podzielić gospodarstwa rodzinne na dwa podtypy: nowoczesne gospodarstwo rodzinne, silnie powiązane z rynkiem oraz słabo lub niepowiązane z rynkiem gospodarstwo chłopsko-spożywcze. To ostatnie całkowicie podporządkowane jest rodzinie, a udział czynników nierodzinnych, zewnętrznych ma minimalny wpływ na jego funkcjonowanie. Te wyróżnione typy można w modelowy sposób scharakteryzować następująco: *Podstawowym celem gospodarstwa, zaplanowanego tutaj jako przedsiębiorstwo w klasycznym znaczeniu tego słowa, jest produkcja na rynek i osiąganie zysku (...) Model rodzinnego przedsiębiorstwa różni się od pierwszego znaczeniem rodziny we własności, pracy i reprodukcji gospodarstwa, ponieważ zależność od czynników zewnętrznych jest równie silna jak w pierwszym przypadku. (...) Model gospodarstwa chłopskiego lub wyżywieniowego jest opozycją modelu przedsiębiorstwa. Są to gospodarstwa o wyraźnej dominacji logik rodzinnych, bardzo słabych powiązaniach ze światem zewnętrznym, produkujące przede wszystkim na potrzeby rodziny. Dość widoczną strategią tych gospodarstw jest utrzymanie istniejących struktur produkcyjnych, nastawionych na zapewnienie wyżywienia/przeżycia grupy domowej. Model, który został określony jako nowoczesne gospodarstwo rodzinne można najkrócej scharakteryzować jako jednostkę o dwoistej dynamice: ciągle poszukującej możliwości ograniczenia roli rodziny w produkcji, a jednocześnie możliwości zachowania największej możliwej niezależności od czynników zewnętrznych. W swojej idealnej postaci byłby to model sposobu funkcjonowania, nienarzucający rodzinie ograniczeń materialnych oraz wyborów ideologicznych i moralnych, a jednocześnie względnie niezależny od otoczenia technologicznego i ekonomicznego* [Hałamska 1996, s. 199].

TABELA 1. Typy gospodarstw rolnych i ich cechy

TABLE 1. Types of agricultural holdings and their characteristics

Cecha	Typ gospodarstwa			
	przedsiębiorstwo rolnicze	rodzinne przedsiębiorstwo	gospodarstwo rodzinne	
			nowoczesne	chłopskie, spożywcze
Kapitał	Akcjonariat	Rodzinno-grupowy	Rodzinny	
Logika zarządzania	Techniczna	Techniczno-rodzinna	Rodzinna	
Siła robocza	Wyłącznie najemna	Rodzinna i najemna stała	Rodzinna i najemna sezonowa	Rodzinna
Autokonsumpcja	Nie dotyczy	Minimalna	Częściowa	Dominująca
Status prawny	SA, Sp.z o.o, inna	Status formalny: gospodarstwo rolne lub stowarzyszenie	Nieformalny lub formalny status gospodarstwa rolnego	

Źródło: Opracowanie własne z wykorzystaniem raportu CIRAD.

Każdy z wyróżnionych typów gospodarstw rolnych ma odmienny układ cech, takich jak: kapitał, racjonalność zarządzania (zasada maksymalizacji zysku lub zaspokajania zmieniających się potrzeb rodziny), charakter siły roboczej, cel gospodarowania, którym może być albo autokonsumpcja, czyli zaspokojenie spożywczych potrzeb rodziny albo sprzedaż, status prawny. Przy charakterystyce nie jest natomiast brana pod uwagę **wielkość gospodarstwa**, gdyż nie jest czynnikiem obiektywnie różnicującym: o wielkości gospodarstwa decyduje wiele czynników, począwszy od klimatu (dwa zbiory w roku), przez jakość gleby, rodzaj produkcji i kultur etc. Czynnikiem podstawowym jest rodzinny (lub przeważająco rodzinny) charakter siły roboczej, a to, jak duże gospodarstwo może ona obsłużyć, zależy od cech samej rodziny (jej liczebności, fazy rozwoju), charakteru produkcji gospodarstwa, używanych technologii i technik pracy. Wpływ tych ostatnich na możliwą wielkość gospodarstwa oraz uzyskiwane przez nie efekty produkcyjne ilustruje tabela 2. Różnica w wielkości możliwego do zagospodarowania obszaru, wynikająca tylko z odmiennych możliwych technik – między korzystaniem jedynie z pracy ludzkich rąk a stosowaniem nowoczesnych urządzeń mechanicznych – jest stukrotna, w wydajności pracy, jeśli doda się do tego nowoczesne technologie produkcji, tysiąckrotna. Jednocześnie nie sposób nie zauważyć, że nowoczesnymi technologiami i technikami pracy posługuje się znikoma część pracujących w rolnictwie, co pośrednio zmusza do myślenia o wielkich rezerwach globu ziemskiego w zakresie żywienia ludzkości.

TABELA 2. Rolnictwo w świecie: techniki, technologie i efektywność gospodarowania

TABLE 2. Agriculture around the world: techniques, technologies and business efficiency

	Rodzaj technik produkcyjnych			
	używający tylko siły ludzkiej	używający technologii zielonej rewolucji i tylko siły ludzkiej	używający technologii zielonej rewolucji i siły zwierzęcej	nowoczesne technologie i siła mechaniczna
Odszetek pracujących na świecie	35	32	32	2
Liczba pracujących na świecie (w mln osób)	450	410	410	30
Obszar przypadający na 1 pracującego	1 ha	1 ha	5 ha	100 ha
Produkcja (w tonach zbóż) na 1 pracującego	1	10	50	1000

Źródło: [Sourriseau 2013].

W literaturze światowej istnieją także inne sposoby określania rolnictwa rodzinnego, gospodarstw rodzinnych, rodzinnego gospodarowania. Wiele z nich, pod wpływem idei zrównoważonego rozwoju, idealizuje rodzinny sposób gospodarowania w rolnictwie, eksponując przede wszystkim jego potencjalne, acz nie zawsze występujące w rzeczywistości, cechy. Marthy Strange [2008], charakteryzując rodzinne gospodarowanie w rolnictwie, wskazuje między innymi na fakt, że mamy tu do czynienia z działalnością właściciela, orientowaną przez rodzinę, że rolnicze rodzinne gospodarowanie wyznacza cały sposób życia, cechuje je przedsiębiorczość, rozproszenie i zróżnicowanie. Może też być podobnie efektywne na rynku, jak inne formy organizacji produkcji. Ponadto procesy produkcyjne przebiegają w zgodzie z naturą, a gospodarz jest zainteresowany zachowaniem zasobów naturalnych bez ich uszczuplenia. Należy tu zauważyć, że te ostatnie cechy są raczej potencjalne niż powszechnie występujące, a motywem wychodźstwa z rolnictwa jakże często jest... chęć uwolnienia się od „kieratu gospodarstwa”. Często też po obu stronach Atlantyku mówi się o tym rolnictwie jako rolnictwie chłopskim i gospodarstwach chłopskich, choć i te określenia (według mnie anachroniczne, przynajmniej w odniesieniu do rozwiniętych krajów cywilizacji zachodniej) używane są niejednolicie: używane pojęcie „chłopski” jest bowiem bardzo różnie definiowane, bo inna jest tradycja definiowana chłopów w Europie, inna – w Ameryce i literaturze anglosaskiej, odwołującej się do tradycji Redfieldowskiego „dzikiego”. Jak wspomniano wyżej, rolnictwo chłopskie jest kategorią węższą niż rolnictwo rodzinne, choć jest jego częścią i archetypem. Przyjmując natomiast koncepcję Henri Mendrasa [Mendras 1976], przy definiowaniu gospodarstwa chłopskiego w Europie musimy odwołać się do celu gospodarowania i sposobu gospodarowania: pierwszym jest zaspokojenie potrzeb – przede wszystkim żywnościowych – rodziny, drugim – względna autonomia, niezależność wynikająca z autarchii tej gospodarki. Tę autonomię posiada także społeczność chłopska, której rodzina jest strukturalnym elementem oraz zasada wzajemnej znajomości determinuje charakter stosunków społecznych. Analizy, sytuujące się w tej tradycji, mówią o chłopach w regionach, zwanych niegdyś Trzecim Światem, ale też formułują hipotezy dotyczące rezeptyzacji, obserwując poszukiwanie przez producentów rodzinnych autonomii „na wejściu” oraz „na wyjściu” procesów produkcyjnych, tj. poszukujących niezależności względem rynków [por. Van der Ploeg 2008]. Ten ostatni proces jest w moim przekonaniu poszukiwaniem alternatywnego w stosunku do dominującego produktywistycznego (zwanego też konwencjonalnym) modelu gospodarowania. Literatura anglosaska natomiast często proponuje określenia związane z wielkością gospodarstwa: tu wyróżnia się *smallholder farming*, *smallholder agriculture*, *small scale farming*, gospodarstwa małe, drobne czy gospodarstwa drobnotowarowe. Podstawowym kryterium definicyjnym jest wielkość gospodarstwa, sprowadzona często tylko do obszaru. O niejednoznaczności tego kryterium, zwłaszcza przy analizie porównawczej, wspominaliśmy wyżej. Niektóre definicje [np. Goldthorpe 1989] wprowadzają ponadto element wewnętrznej struktury, osobistego zarządzania oraz pracy nienajemnej⁴. Taka definicja zbliża pojęcie małego, drobnego gospodarstwa do pojęcia gospodarstwa rodzinnego, choć zasada owego organicznego związku między gospodarstwem a rodziną nie jest otwarcie wyartykułowana.

⁴ (...) not based solely on scale of operation but on internal structure, management control and the employment of agriculture workers.

Ze względu jednak na charakter kryterium podstawowego, bardzo zależnego od kontekstu, pojęcie „małe gospodarstwo” nie jest pojęciem jednoznacznym. Zarówno jednak „drobne gospodarstwa”, jak i „gospodarstwa chłopskie” wchodzą w skład szerokiego zjawiska zwanego „rolnictwem rodzinnym”.

W związku z tym, że pojęcie „gospodarstwo rodzinne” obejmuje tak złożoną rzeczywistość, jest ono wielorako zróżnicowane. Podstawą tych różnic mogą być zarówno jego cechy własne, jak i cechy jego społeczno-ekonomicznego otoczenia. Niektóre kryteria są oczywiste, niewymagające komentarza, inne są jego wartością, chociażby ze względu na ogromne zróżnicowanie systemów społeczno-ekonomicznych, w których gospodarstwa rodzinne funkcjonują. Kryterium „bezpieczeństwo dostępu do zasobów” dotyczy przede wszystkim ziemi i jest bardzo istotnym problemem w Ameryce Łacińskiej, Azji i Afryce; tutaj także dostęp do ziemi często jest regulowany w sposób nieformalny, zwyczajami.

TABELA 3. Główne kryteria zróżnicowania rolnictwa rodzinnego i możliwe jego odmiany
TABLE 3. Main criteria of diversification in family farming and its varieties

Kryterium	Możliwe kategorie gospodarstw
Bezpieczeństwo dostępu do zasobów	Dostęp niepewny Dostęp zabezpieczony w sposób formalny lub nieformalny
Zdolność do inwestycji/reprodukcji	Ograniczona Duża
Autokonsumpcja	Tak Nie
Rodzaj związków z rynkiem	Słabe, tylko z lokalnymi bliskimi rynkami Z rynkami zaopatrzeniowymi, funkcjonującymi wg norm wewnętrznych Z niszowymi rynkami międzynarodowymi Regularne z rynkami międzynarodowymi
System aktywności zawodowej rodziny	Tylko rolnictwo Aktywność pozarolnicza + aktywność rolnicza
Zróżnicowanie lub specjalizacja produkcji	Produkcja zróżnicowana Produkcja (także towarowa) wyspecjalizowana
Substytucja rodzinnej siły roboczej przez kapitał	Tylko rodzinna siła robocza Umiarkowana substytucja przez najemną siłę roboczą Duża substytucja przez najemną siłę roboczą
Strategie i cele działalności oraz osiągnięte rezultaty	Prosta reprodukcja (priorytet konsumpcji rodziny) Akumulacja rodzinna i społeczna Akumulacja produkcyjna i społeczna

Źródło: [CIRAD 2013, s. 25].

Kryterium „system aktywności zawodowej” dotyczy tak gospodarza, jak członków rodziny i może przybierać różne formy: pracy poza gospodarstwem, jak i poszerzania aktywności w gospodarstwie, co spotyka się przede wszystkim w krajach wysoko rozwiniętych. Różne formy może przyjąć także substytucja rodzinnej siły roboczej. Może to być udział tzw. domownika, niebędącego członkiem rodziny, lecz członka grupy domowej. Może to być znaczny najem sezonowy, jak przy ręcznych zbiorach bawełny, owoców miękkich etc. Ale może też być wynajem usług: czy gospodarstwem rodzinnym jest ciągle nieduże gospodarstwo, wyspecjalizowane tylko w produkcji roślinnej, wynajmujące wyspecjalizowane usługi od siewu do zbioru

i jego zabezpieczenia, gdzie rola gospodarza sprowadza się w zasadzie tylko do zarządzania? Strategie gospodarowania opisują natomiast występujący rodzaj związków między gospodarstwem a rodziną i mogą się zawierać między typowymi strategiami chłopskimi, nastawionymi jedynie na zapewnienie rodzinie środków do życia (w ekstremalnych przypadkach tylko żywności do fizycznego przeżycia) a strategiami przedsiębiorczymi, nastawionymi na osiągnięcie maksymalnego zysku. Kryteria te, jak łatwo zauważyć, mogą w jednym gospodarstwie występować w różnych konfiguracjach, co skutkuje zróżnicowaniem trudnym do syntetycznego opisu.

2. ROLNICTWO RODZINNE W ŚWIECIE I JEGO FUNKCJE⁵

Jeśli definicja rolnictwa rodzinnego nastęrcza pewne problemy, to jeszcze większym problemem jest precyzyjne ustalenie jego rozmiarów, choć prawdziwe są stwierdzenia ogólne o dominacji tej formy organizacji produkcji w rolnictwie światowym. *Ze względu na liczbę gospodarstw, powierzchnię użytków rolnych i zatrudnionych na świecie, rolnictwo rodzinne zajmuje dominującą pozycję w produkcji roślinnej, zwierzęcej i wykorzystaniu zasobów naturalnych. Dostarczając dochodów rodzinom, uczestnicząc we wzroście gospodarczym, odgrywając centralną rolę w zagospodarowaniu terytorialnym i dynamikach gospodarczych i społecznych* [CIRAD 2013, s. 33]. Problemy zaczynają się przy próbie precyzyjnego określenia wkładu rolnictwa rodzinnego w gospodarke, zmianę społeczną, utrzymanie zasobów naturalnych. Odwołując się do cytowanego raportu, spróbuję je pokazać.

a. Ekonomiczne znaczenie rolnictwa rodzinnego

Przy próbie oszacowania jego znaczenia napotykamy barierę braku danych, w szczególności – brak wydzielenia wkładu rolnictwa rodzinnego do globalnej produkcji rolnictwa, a tym samym i jego znaczenia dla globalnej gospodarki. Dość precyzyjne dane branżowe nie wydzielaają na ogół udziału rolnictwa rodzinnego. Jego wkład można tylko oszacować, krzyżując zatrudnionych w rolnictwie oraz strukturę obszarową gospodarstw rolnych.

TABELA 4. Pracujący w rolnictwie i ich udział w regionalnych rynkach pracy

TABLE 4. Agricultural workers and their participation in regional labor markets

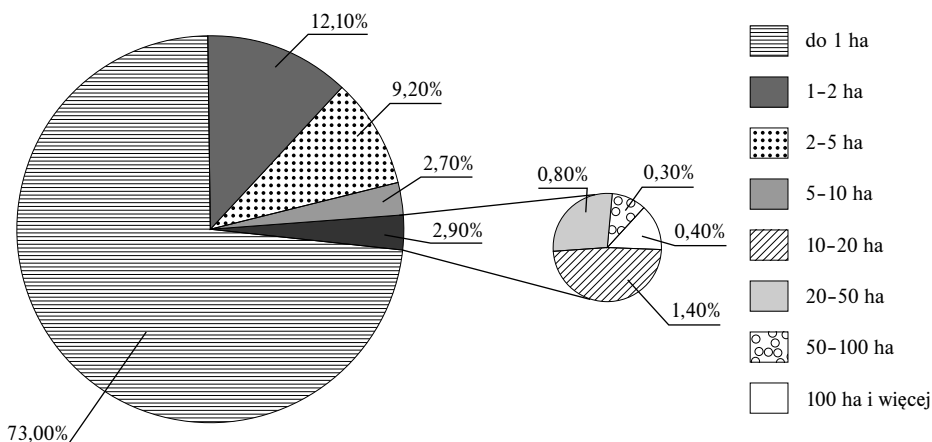
Region świata	Liczba pracujących w mln	Udział w globalnym zatrudnieniu w rolnictwie w %	Udział w regionalnym rynku pracy w %
Azja			
Chiny	497	38	60
Indie	267	20	54
Indonezja	48	4	bd
Pozostałe	210	16	bd
Afryka Subsaharyjska	203	15	58
Europa	12	1	4 (EU-27)
Ameryka Północna	3	0,2	2
Ameryka Łacińska	52	3,1	15
Pozostałe	26	3	bd

Źródło: Opracowanie własne na podstawie raportu CIRAD.

⁵ Ta część opracowania powstała na podstawie cytowanego wyżej raportu CIRAD.

W 2010 roku z rolnictwa żyło 2,6 mld ludzi na ziemi, a pracowało w nim ok. 1,3 mld, co stanowiło 40% aktywnych zawodowo w świecie. Bezwzględna liczba zatrudnionych w rolnictwie rośnie (wzrost o 350 mln w ciągu ostatnich 30 lat), a poszczególne kontynenty i kraje mają w tym globalnym zatrudnieniu bardzo różny udział; w każdym regionie świata zatrudnienie w rolnictwie miało też inny udział w lokalnych rynkach pracy. W każdym regionie i kraju w ciągu ostatnich trzydziestu lat jego udział w ogólnym zatrudnieniu spadał. Regularny spadek zarówno bezwzględnej liczby pracujących w rolnictwie, jak również ich udział w zatrudnieniu, występował w krajach OECD.

RYSUNEK 1. Struktura gospodarstw rolnych na świecie w 2007 roku (84 kraje) wg obszaru UR
 FIGURE 1. Structure of agricultural holdings worldwide in 2007 (84 countries) by AL area

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [CIRAD 2013].

Większość zatrudnionych w rolnictwie, jak wynika z niepełnych danych FAO (dane dla 84 krajów), pracuje w niewielkich gospodarstwach: gospodarstwa do 1 ha powierzchni stanowią 73%, do 2 ha – 85%, do 5 ha – ponad 94% ogólnej liczby gospodarstw rolnych na świecie. W poszczególnych regionach świata proporcje te układają się rozmaicie. Gospodarstwa do 1 ha stanowią ponad 90% gospodarstw w Chinach, ponad 60% w reszcie krajów azjatyckich, 60% w Afryce (w tych trzech regionach gospodarstwa większe niż 50 ha w statystykach nie występują!), ponad 26% w Ameryce Pn. i 15% w Ameryce Łacińskiej oraz 28% w Europie. Autorzy Raportu szacują, że **rolnictwo rodzinne to ponad pół miliarda gospodarstw, w których pracuje przytłaczająca większość z 1,3 mld osób pracujących w rolnictwie.**

Ekonomiczne znaczenie rolnictwa trzeba ocenić także przez dochody rodzin, pochodzące z gospodarstwa oraz udział rolnictwa rodzinnego w światowej produkcji żywności. Powszechnie znanym faktem są niskie dochody w rolnictwie, co wynika z niskiej produktywności pracy. W krajach OECD ta produktywność w niektórych przypadkach ma się jak 1:10, w krajach biednych rozpiętość między produktywnością w rolnictwie a innymi gałęziami gospodarki ma się jak 1:150. Bogate kraje, mimo większych możliwości dochodowych zmodernizowanego rolnictwa, subwencjonują

je, chcąc wyrównać te dysproporcje dochodów. Innym sposobem zapewnienia odpowiednich dochodów rodzinie jest wielozawodowość: poszukiwanie dodatkowej pracy poza gospodarstwem. W przypadku drobnych gospodarstw, zwłaszcza w krajach rozwiniętych, jest to zjawisko powszechne. Jednak w większości przypadków na świecie, dochody drobnych gospodarstw oznaczają tylko wartość samozaopatrzenia rodziny, czasem – niewielkie dodatkowe dochody ze sprzedaży na lokalnych rynkach. Związek z drobnym rodzinnym gospodarstwem bardzo często oznacza ubóstwo i niedożywienie.

Jeśli idzie o udział rolnictwa rodzinnego w bilansie produkcji rolnej na świecie, to można szacować, że w przypadku wszystkich podstawowych produktów roślinnych (wszystkie zboża, rośliny bulwiaste oraz warzywa) w większości produkowane są w rodzinnych gospodarstwach i znaczna ich część służy samozaopatrzeniu. W przypadku innych roślin sytuacja jest zróżnicowana. Większość bawełny, kawy, kakao, a nawet bananów, produkują gospodarstwa rodzinne, choć istnieją tu bardzo duże różnice regionalne. Sytuacja w produkcji zwierzęcej jest jeszcze bardziej skomplikowana i przy obecnym stanie danych niemożliwa nawet do oszacowania.

W kontekście wolumenu produkcji rolnictwa rodzinnego podnoszona jest kwestia zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego. Wśród naukowców i polityków nie ma zgody w **ocenie zdolności rolnictwa rodzinnego do zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego świata**. Przy braku dostatecznie precyzyjnych danych, brakuje argumentów zarówno zwolennikom rolnictwa rodzinnego, jak i zwolennikom rolnictwa przemysłowego. Stąd różne, „rozchodzące się” pomysły na dalszy rozwój tej gałęzi gospodarki. Bezpieczeństwo żywnościowe jest przy tym dość trudne do zdefiniowania. Tradycja łączy je z państwem, które powinno je zapewnić, najlepiej drogą samowystarczalności. W 1996 roku, na szczycie FAO, który poświęcony był kwestiom żywienia, zdefiniowano je w następujący sposób. *Bezpieczeństwo żywnościowe jest zapewnione w sytuacji, gdy wszyscy przez cały czas mają ekonomiczny, społeczny i fizyczny dostęp do wystarczającej ilości zdrowej i pożywnej żywności, odpowiadającej ich potrzebom i preferencjom, aby mogli wieść życie aktywne i zdrowe* [CIRAD 2013, s. 42]. Wzmacnia jego znaczenie cały pakiet zasad etycznych, do których odwołuje się Powszechna deklaracja praw człowieka (rezolucja 217/III A z 1948 r.) czy inne dokumenty ONZ. To problem na poziomie światowym, jednak rozwiązywany w skali poszczególnych państw, z racji ich prawa do suwerennego kształtowania polityki rolnej.

Problem bezpieczeństwa żywnościowego inaczej przedstawia się w krajach zamorskich, rozwiniętych i w krajach rozwijających się, ubogich. W tych pierwszych podnoszony jest przede wszystkim problem zróżnicowania i jakości żywności; także wpływu sposobu jej produkowania na środowisko. W tych drugich to przede wszystkim kwestia niedożywienia, które jest udziałem (2012 rok) około 870 mln ludzi, przede wszystkim w krajach rozwijających się: 65% w Azji i 27% w Afryce Subsaharyjskiej. Bardziej dotkliwy jest problem głodu w Afryce, gdzie niedożywione jest 27% jej populacji. W przeważającej liczbie przypadków niedożywienie dotyczy ludności wiejskiej, często posiadającej bardzo drobne gospodarstwa. Nie ulega jednak kwestii, że to do tej pory rolnictwo rodzinne ma bardzo duży wkład w zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego na świecie i ciągle ma w tym zakresie znaczny i niewykorzystany potencjał.

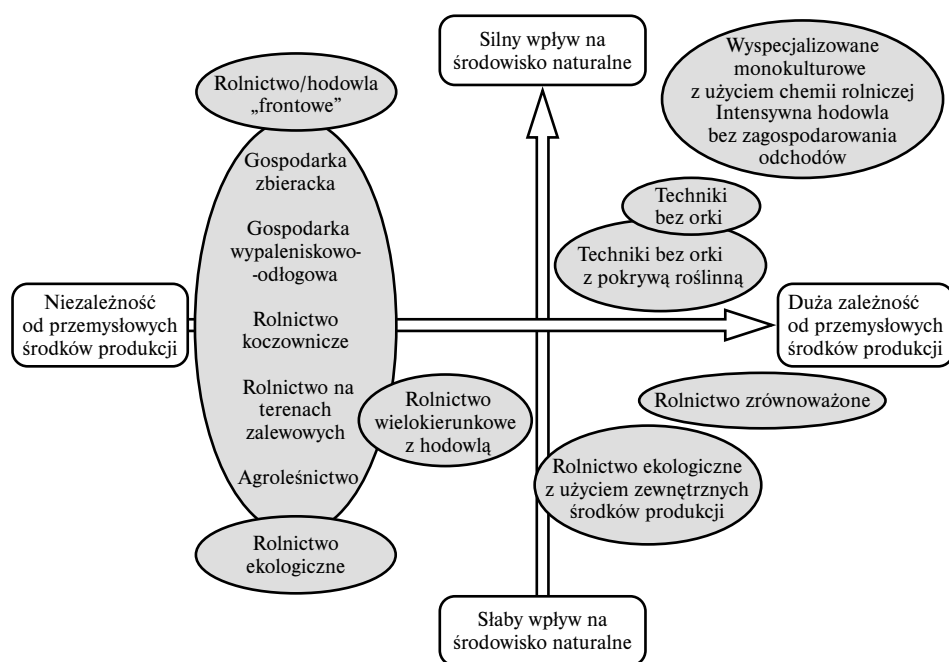
b. Rolnictwo rodzinne a zasoby naturalne

Czy rolnictwo rodzinne przyczynia się do degradacji czy zachowania środowiska naturalnego? Czy jego negatywny wpływ na środowisko jest mniejszy czy większy niż rolnictwa przemysłowego? Autorzy Raportu traktują te kwestie bardzo poważnie i stwierdzają, że na żadne z pytań nie ma jednej jednoznacznej odpowiedzi; na ogół zależy ona od tego, czy ktoś jest zwolennikiem tej czy innej formy organizacji produkcji w rolnictwie.

Debata o wpływie rolnictwa na środowisko ma też swoją zmienną historię. Po II wojnie światowej do lat 90. XX wieku zdominowana była przez problem wzrostu liczby ludności i związanej z tym wzrostem degradacji środowiska naturalnego (deforestacja, dezertyfikacja, spadek żyzności gleby etc.). W końcu lat 80. FAO wskazuje na odmienne przyczyny degradacji środowiska przez rolnictwo w zależności od poziomu jego rozwoju: w krajach rozwiniętych było ono jedną z przyczyn skażenia środowiska, w krajach rozwijających się destrukcyjny wpływ rolnictwa wynikał przede wszystkim z prymitywnych technik rolniczych najbiedniejszych mieszkańców wsi. W latach 90. spór o to, które rolnictwo – nowoczesne czy archaiczne – bardziej szkodzi środowisku, przygasł, aczkolwiek dotychczasowe polityki rozwoju rolnictwa są krytykowane jako bardzo kosztowne i szkodzące środowisku naturalnemu. Kryzys żywnościowy i ekologiczny (dioksyny, „szalone krowy”, ozon) sprawiają, że problem skażenia środowiska staje się problemem globalnym, a za jego przyczynę uważany jest dotychczasowy model rozwoju. To nie rolnicy są sprawcami kryzysu, raczej jego ofiarami. Sprawcami stają się nieodpowiednie polityki strukturalne: *kolonizacja nowych terenów, zachęty do wzrostu produkcji rolnej w strefach kruchej równowagi ekologicznej, zastępowanie lasów plantacjami, intensyfikacja produkcji w oparciu o nawozy chemiczne* [CIRAD 2013, s. 52]. Znacząca dla zmiany poglądu na stosunek rolników do środowiska była praca Marcela Mazoyera i Laurence’a Roudarta [1997], dotycząca *ewolucji rolnictwa w długim okresie czasu, która pokazała, że zdolność do innowacji rolnictwa rodzinnego była głównym składnikiem rewolucji rolniczych, które naznaczyły historie rolnictwa i żywienia w świecie od neolitu po czasy współczesne. Bardzo liczne prace na temat systemów agrarnych i farming systems, wykonane w dziesięcioleciu 1980–1990 pokazały, że rolnicy wykorzystywali w sposób isticie ekspercki zasoby naturalne, jakie mieli do swojej dyspozycji, w różnych sytuacjach troszcząc się o ich zachowanie* [CIRAD 2013, s. 52].

Przy badaniu wpływu rolnictwa na środowisko istotnym problemem jest metodologia pomiaru, ponieważ kryteria pomiaru i ocena wpływu nie są neutralne, lecz mają charakter normatywny. Muriel Figuié i Bernard Hubert [2012] stwierdzają, że *zarówno koncepcja zasobów naturalnych, jak i degradacji w rzeczywistości są konstrukcjami społecznymi. Do pola wyobrażeń społecznych włączają także koncepcję żyzności, zasobów naturalnych i degradacji. (...) Trzeba zatem podkreślić, że ewaluacja degradacji środowiska stwarza poważne problemy metodologiczne i epistemologiczne. Pierwszy powód wynika z implikacji badań naukowych w tworzenie modeli technicznych i ewaluacji ich wpływu na środowisko. (...) Druga przyczyna tkwi w tym, czy wybrane kryteria są trafne, tak ze względu na kompleksowość systemów*

ekologicznych i potencjalną możliwość powrotu tych systemów do stanu wyjściowego [CIRAD 2013, s. 54]. Istnieją i dalsze komplikacje przy ocenie wpływu gospodarstw rodzinnych na środowisko: są różne ich typy, w rozmaity sposób prowadzą zróżnicowaną produkcję, ponadto – nie ma takich regionów, w których występuje tylko jeden typ gospodarstw. **Rodzaj presji na środowisko nie zależy od typu gospodarstwa (rodzinnego czy przemysłowego), lecz od sposobu gospodarowania i używanych technik produkcji.** Gospodarstwo rodzinne, o produktywistycznej orientacji, wysoko zmechanizowane i schematyzowane, może być o wiele bardziej destrukcyjne dla środowiska niż przedsiębiorstwo rolnictwa ekologicznego. Bardziej użyteczne jest więc rozumowanie przez analizę sposobów (technik gospodarowania) niż przez analizę form gospodarstw. Raport proponuje tu następujący schemat analizy, oparty na skali zależności technik produkcji od zewnętrznych, przemysłowych środków produkcji oraz skali wpływu techniki produkcji na środowisko. Gospodarstwa rodzinne znajdują się w każdym typie, zakreślonym przez przecinające się osie: wpływu na środowisko i zależności od przemysłowych środków produkcji.

RYSUNEK 2. Typy technik rolniczych, ich zależność od przemysłowych środków produkcji oraz ich wpływ na środowisko

FIGURE 2. Types of farming techniques, their dependency on industrial means of production, and impact on the environment

Źródło: [CIRAD 2013, s. 56]

Problem zachowania zasobów naturalnych to nie tylko problem samych rolników i rolnictwa. To przede wszystkim kwestia konsekwentnego wdrażania polityk sprzyjających środowisku. Analizując różne polityki rolne, trzeba stwierdzić, że nie ma polityk rolnych, które w sposób spójny wdrażałyby kanony środowiskowe. Przykładem

WPR, która promując przedsięwzięcia służące zachowaniu środowiska, jednocześnie promuje systemy produkcji oparte na intensywnych technikach o znanym negatywnym wpływie na środowisko, techniki kontestowane zarówno przez część konsumentów, jak rolników⁶. Na Dalekim Wschodzie ciągle popiera się intensywne uprawy ryżu na eksport, w Brazylii ciągle upowszechnia się techniki intensywne, z argumentacją poprawy sytuacji ekonomicznej rolników etc. Wynika to zwykle z rozdzielnego traktowania rolnictwa i środowiska. Jednak niektóre kraje zaczynają dywersyfikować politykę rolną, ustanawiając strefy ograniczające ich intensywne użytkowanie. Rolnictwo rodzinne, zwłaszcza mało intensywne, jest wtedy pożądanym operatorem zagospodarowania takiego obszaru. W Europie są to np. różnego rodzaju parki narodowe czy krajobrazowe, a obecnie także obszary objęte programem Natura 2000.

c. Rolnictwo rodzinne a problemy społeczne

Gospodarstwo rodzinne to jednostka produkcyjna, w której istnieją organiczne związki rodziny z gospodarstwem. Dopelnieniem współczesnej charakterystyki gospodarki rodzinnej w rolnictwie muszą być informacje na temat stosunków pracy w rodzinie oraz napięć, istniejących między sferą domową (rodziną) a produkcyjną. Istnieją tu dwa główne problemy, a zarazem obszary badań: **problem kobiet i problem młodych, co wynika z faktu, że w istocie rzeczy gospodarstwo rodzinne jest organizacją patriarchalną. Zmiany zachodzące we współczesnym świecie uderzają w ten model, godząc w podstawy jego legitymizacji.**

Dobrze rozpoznany w krajach rozwiniętych, choć nie w Polsce, jest problem miejsca kobiet w gospodarstwach rodzinnych, co jest zasługą ruchów feministycznych. Dzięki nim pojawiły się raporty organizacji międzynarodowych na ten temat, statystyki, badania. Można tu wydzielić kilka wątków analiz. Przede wszystkim analizowany jest problem dostępu kobiet do środków produkcji, do rynków zbytu, warunków pracy i płac – słowem dyskryminacji kobiet w tych sferach. Inne analizy podnoszą kwestie praw cywilnych, dostępu do edukacji, kredytu etc. W końcu – problem systemu wartości i kryteriów ocen, odmiennych w przypadku mężczyzn i kobiet. Lektura opracowań ukazuje trudności, jakim kobiety wiejskie, a przede wszystkim rolniczki, muszą stawić czoło. Mimo poprawy sytuacji trzeba odnotować, że płace i dochody kobiet są o 30% niższe niż mężczyzn, gospodarstwa, którymi kierują kobiety, są 2–3 razy mniejsze, stada zwierząt 3 razy mniej liczne, zużycie nawozów sztucznych niższe o 30% [FAO 2011]. Te statystyki nie biorą jednak pod uwagę, że kobiety kierujące gospodarstwami, muszą godzić te obowiązki z obowiązkami domowo-rodzinnymi. **Centralnym problemem kobiet w rolnictwie są kulturowo ukształtowane stosunki społeczne między kobietami a mężczyznami wewnątrz gospodarstwa domowego.** Umysławia to konieczność nowego sposobu stawiania pytań o relacje między płciami w perspektywie kulturowej. Nie może być tak, że rolnictwo rodzinne jest postrzegane tylko jako suma jednostkowych wysiłków, zmierzająca do zwiększenia produkcji. Trzeba na przykład pytać, jak emancypacja kobiet

⁶ Podobną sprzeczność w amerykańskiej polityce rolnej opisuje Strange [2008], widząc rozbieżność między społecznie i kulturowo pożądanym rolnictwem farmerskim a polityką sprzyjającą powstawaniu rolnictwa przemysłowego, która prowadzi do zaniku gospodarstw farmerskich.

wpłyne na kondycję rolnictwa rodzinnego, czy zwiększy jego przewagi nad innymi formami produkcji, czy przeciwnie. Pojawiają się bowiem napięcia związane m.in. z ograniczeniami zarządzania gospodarstwem w sytuacji dążenia kobiet do indywidualizacji, ich nadmiernego obciążenia pracą, wynikające także z intensyfikacji gospodarowania. W łonie gospodarstwa muszą pojawić się nowe formy koordynacji, waloryzujące pozycje kobiet i ich nigdy niepoliticzne prace domowe. Feministyczne studia w tym zakresie są godne odnotowania. Alice Barthez [1982] ukazuje na przykład zderzenie stosunków domowych, rodzinnych ze stosunkami produkcji, niedowartościowanie pracy kobiet. Inne studia wskazują na polityczny charakter męskiej dominacji. *Struktury rodzinne od dawna funkcjonowały – i nadal funkcjonują – według zasady, że to kobiety, przez prace domowe, ponoszą całe koszty reprodukcji, co w patriarchalnym systemie pozwala mężczyznom zarządzać produkcją na sprzedaż* [CIRAD 2013, s. 63]. Innym aspektem tej problematyki jest rola kobiet w procesach modernizacji. Z badań prowadzonych w wielu krajach wynika, że kobiety wykazują się w tej materii dużym pragmatyzmem oraz raczej optują za rodzinnym charakterem gospodarstwa niż przekształceniem go w przedsiębiorstwo.

Pewne jest, że stosunki społeczne w rolnictwie rodzinnym, stosunki między sferą rodzinną a gospodarstwem ulegają zmianie. Te zmiany mogą prowadzić albo do zerwania owej organicznej więzi istniejącej między rodziną a gospodarstwem i oddzielenia sfery reprodukcji od sfery produkcji. To może doprowadzić do upowszechnienia męskiej wizji gospodarstwa, którą kobiety-rolniczki zaakceptują. Ale mogą też pojawić się inne, specyficznie kobiece praktyki gospodarowania. Druga możliwość opierać się będzie na lepiej waloryzowanej pracy kobiet i ich roli w rolnictwie rodzinnym. Warto nadmienić, co podkreśla Raport, że nierówności między kobietami i mężczyznami istniały i ciągle istnieją. Nowością jest jednak to, że stają się one rzeczywistym przedmiotem zainteresowania społecznego i politycznego.

Problem młodych w rolnictwie to stary problem relacji między starymi i młodymi, relacji między rodzeństwem, pozycji młodych w gospodarstwie i rodzinie. W wielu krajach istnieją specjalne polityki wspierające „instalację” młodych w rolnictwie. **Podstawową sprawą, jaka się tu rysuje, to kwestia zatrzymania młodych w rolnictwie**, co wiedzie przez zapewnienie im satysfakcjonujących warunków pracy i życia, a to z kolei prowadzi przez upodobnienie pracy i dochodów do tych pozarolniczych, zaś sposobu życia – podobnego do miejskiego. Ideą wiodącą jest nieduże, zmodernizowane gospodarstwo, które w swoim funkcjonowaniu stopniowo upodabnia się do przedsiębiorstw nierolniczych. Analizowane też są, na przykładzie procesów migracyjnych, związki młodych z rodziną i gospodarstwem, gdyż spotyka się sytuacje, że emigracja nie oznacza zupełnego zerwania więzi z rodziną i gospodarstwem. W tym kontekście mówi się o rodzinie o wielu lokalizacjach (rozproszonej), w obrębie której, między jej członkami, istnieje wymiana dóbr materialnych i niematerialnych.

Konkludując: utrzymanie rodzinnego charakteru rolnictwa wiedzie przez renegocjacje stosunków rodzinnych, zapewnienie wyższej pozycji kobietom i młodym oraz przyznanie im większej swobody inicjatyw w gospodarstwie i poza nim. *Ta redefinicja może wyrażać się w ramach produkcji i reprodukcji oraz solidarności rodzinnej, mającej podstawowe znaczenie w sytuacjach kryzysowych* [CIRAD 2013, s. 68]. Ale też na marginesie tych rozważań trzeba wspomnieć o innych, szerszej rozumianych

funkcjach społeczno-kulturowych gospodarstw rodzinnych i analizować je jako wielką instytucję kulturową wraz z idealizującym ją mitem. Tak rozumiana, instytucja ta stała się osią koncepcji wiejskości, zarówno w Europie [por. Mendras 1976], jak też Ameryce Północnej [por. Strange 2008].

3. SPECYFIKA POLSKIEGO ROLNICTWA RODZINNEGO

Jak na tym tle przedstawia się rodzinne rolnictwo w Polsce, jego specyfika? Jest ono przedmiotem wielu analiz ekonomicznych (np. liczne prace IERiGŻ) oraz socjologicznych [np. Górlach 1995; 2001]. Należy jednak rozpocząć od... zdefiniowania rolnictwa rodzinnego, gdyż w kraju, gdzie rodzinny sposób gospodarowania jest i był sposobem dominującym, pojęcie „rolnictwo rodzinne” nie cieszy się wielką estymą, a gospodarstwa należące do tej kategorii są rozmaicie nazywane: włościąnskie, chłopskie, indywidualne, drobnotowarowe, drobne i farmerskie⁷. Nawet w określeniach stosowanych w statystyce niespecjaliście trudno się rozróżnić, gdyż mamy tu następujące kategorie: gospodarstwa rolne, które dzielą się na prowadzące produkcję rolną i jej nieprowadzące; gospodarstwa prywatne i publiczne; gospodarstwa indywidualne i nieindywidualne (spółdzielnie, spółki). Nawiązując więc do wyżej sformułowanej (punkt 1), ogólnej definicji, **gospodarstwa rodzinne w Polsce to prywatne, indywidualne gospodarstwa rolne, prowadzące produkcję rolną przede wszystkim w oparciu o własną, rodzinną siłę roboczą.**

TABELA 5. Podstawowe informacje o gospodarstwach indywidualnych: próba określenia liczby i typów gospodarstw rodzinnych

TABLE 5. Basic information about individual farms: attempt at estimating types and numbers of family farms

Cecha	Gospodarstwa indywidualne razem	Grupy obszarowe w ha				
		0–1	1–5	5–15	15–50	50 i więcej
1	2	3	4	5	6	7
1. Liczba gospodarstw w 2010 roku	2 249 533	597 869	955 306	500 668	171 619	24 073
2. Struktura gospodarstw w 2010 roku w %	100	26,6	42,5	22,3	7,6	1,0
3. Przeciętny obszar UR/gospodarstw w ha	7,09	0,45	2,60	9,6	26,4	144,0
4. Gospodarstwa z działalnością rolniczą w tys.	1886,9	406,7	790,0	666,0		24,3
a. % gospodarstw indywidualnych	83,0	56,9	83,0	99,0		99,9
b. 50% i więcej dochodów z rolnictwa	27,6	3,9	13,7	56,5*		83,5

⁷ Taki pojęciowy bałagan nie sprzyja poznaniu zjawiska. Na tę sytuację zwracałam uwagę w artykule z 1996 roku (już przywoływanym), odwołując się, za pośrednictwem krakowskiego historyka Zbigniewa Florczaka do Orwella. W *Politics and the English Language* Orwell stwierdza: *Człowiek może się rozpić, ponieważ ma się za bankruta, a potem może zbankrutować jeszcze doszczętniej, ponieważ pije. Mniej więcej tak samo staje się z językiem. Staje się brzydki i niecisły, ponieważ nasze myśli są niemądre, ale niechlujstwo używanego języka ułatwia snucie głupich myśli* [Florczak 1995, s.13].

	1	2	3	4	5	6	7
5. Pracujący w ciągu roku							
(osoby)							
a. rodzinna siła robocza		4 449 899	780 450	1 833 730	1 298 983	473 360	63 376
b. pracujących/ gospodarstwo		2,4	1,9	2,3	2,6	2,8	2,6
c. w tym: wyłącznie lub							
głównie (osoby)							
		2 981 743	457 258	1 114 636	953 441	402 179	54 229
d. stała najemna siła robocza							
(osoby)							
		47 130	5670	8894	8407	7894	16 265
e. wiersz d/a		1:94	1:138	1:206	1:154	1:59	1:4
Wymiar czasu pracy (% osób)							
f. < niż 1/4 pełnego							
zatrudnienia							
		45	70	51	32	25	24
g. > niż 3/4 pełnego							
zatrudnienia							
		28	9	20	40	54	57
6. Pracujący w ciągu roku							
(w AWU)							
a. rodzinna siła robocza		1 981 948	204 285	704 985	718 543	311 181	42 954
b. AWU/gospodarstwo		1,1	0,5	0,9	1,5	1,9	1,7
c. nierodzinna siła robocza**		70 604	5 278	14 163	17 872	15 105	19 208
d. wiersz c/a		1:28	1:39	1:50	1:40	1:21	1:2
7. Cel gospodarowania							
% gospodarstw							
a. > 3/4 produkcji końcowej							
na sprzedaż							
		48,3	33,7	44,6	59,1	70,7	80,9
b. > 3/4 produkcji końcowej							
na samozaopatrzenie							
		34,3	52,7	41,4	17,7	4,2	0,0

* obliczenia własne na podstawie [Frenkel 2013], gdzie autor obliczył udział gospodarstw domowych o dochodach z rolnictwa wyższych niż 50% dla następujących grup obszarowych gospodarstw: 5–10 ha – 41,6%, 10–20 ha – 67,9%, 20–30 ha – 82,7%, 30–50 ha – 86,3%; ** pracownicy najemni stali + pracownicy dorywczy + pracownicy kontraktowi + pomoc sąsiedzka

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [GUS 2012].

W bardzo syntetycznym ujęciu (tab. 5), według Powszechnego Spisu Rolnego z 2010 roku, w Polsce było 1 887 tys. indywidualnych (a więc i prywatnych) gospodarstw rolnych prowadzących produkcję rolną (wiersz 4a), co stanowiło 83% wszystkich formalnie istniejących gospodarstw. Wśród tych ostatnich większość (63%) to gospodarstwa niewielkie, których obszar nie przekracza 5 ha użytków rolnych (wiersz 3). Jeśli natomiast dołączymy także kryterium rodzinności siły roboczej (wiersz 5a i c), to z tej zbiorowości zniknie 40–50 tys. gospodarstw, gdyż w nich na stałe zatrudnia się pracowników najemnych⁸; w tym są 4643 gospodarstwa kierowane przez pracowników najemnych. Pracownicy najemni są zatrudnieni w gospodarstwach wszystkich wielkości, choć częściej w gospodarstwach większych (wiersz 5e), gdzie stosunek rodzinnej siły roboczej do nierodzinnej ma się jak 1:4, podczas gdy w grupie gospodarstw 1–5 ha jak 1:206. Te dysproporcje rysują się jeszcze wyraźniej przy użyciu statystycznej jednostki AWU, odpowiadającej rocznemu wymiarowi czasu pracy osoby pełnozatrudnionej. Wtedy praca najemna, występująca w wielu formach: pracy stałej, dorywczej (sezonowej) oraz kontraktowej, pojawia się znacznie

⁸ Przyjmujemy tu kryterium zatrudnienia na stałe co najmniej jednej osoby w gospodarstwie, ale zapewne istnieją gospodarstwa zatrudniające więcej niż jednego pracownika.

częściej, na co wskazuje relacja między nakładami pracy rodzinnej (wiersz 6a) a najemnej (wiersz 6c): wskaźnik (wiersz 6d) między nierodzinnymi a rodzinnymi nakładami pracy w grupie gospodarstw największych wynosi 1:2, w grupie 1–5 ha – 1:50. Wskazuje to zarazem, że gospodarstwa te – niezależnie od wielkości ich obszaru – należą do trzech typów rodzinnych: rodzinnego przedsiębiorstwa, nowoczesnego gospodarstwa rodzinnego oraz gospodarstwa chłopskiego, spożywczego. Na przynależność do typów wskazuje: odwoływanie się do innej niż rodzinna siły roboczej, cel produkcji wynikający z przeznaczenia produkcji końcowej (wiersz 7a i 7b). Co trzecie gospodarstwo rodzinne należy do typu spożywczego, chłopskiego, produkując głównie na samozaopatrzenie rodziny. Wskaźnikiem dla typu „przedsiębiorstwo rodzinne” jest między innymi wielkość produkcji oraz zatrudnianie najemnej siły roboczej. To problem wart odrębnej, szczegółowej analizy. Także problem drugi, dość zaniedbany w analizach: struktura rodzinnej siły roboczej, będąca wskaźnikiem funkcjonowania rodzin rolniczych. Ponadczteromilionowa zbiorowość osób wnoszących pracę do gospodarstwa kurczy się do niespełna dwóch milionów pełnozatrudnionych (jednostek AWU); 3/4 wkładu pracy pochodzi od gospodarującej pary: użytkownika i jego współmałżonka, inni domownicy wnoszą 20% nakładów pracy. I dalej – 45% osób, świadczących pracę w gospodarstwach, świadczy ją w niewielkim zakresie, mniej niż 1/4 czasu pracy na tzw. pełny etat (AWU – 2120 godzin rocznie), w wymiarze 3/4 etatu lub więcej – 28%.

Idąc tropem przedstawionej wyżej analizy rolnictwa rodzinnego na świecie, trzeba byłoby podjąć próbę odpowiedzi na pytania o funkcje ekonomiczne, środowiskowe i społeczne rolnictwa rodzinnego w Polsce. Przedstawię tu tylko niektóre, także dość nieoczekiwane ustalenia, nadwątlające stereotypy i mity o ekonomicznych, ekologicznych i społecznych funkcjach gospodarstw rodzinnych. Gospodarstwa rodzinne w Polsce to gospodarstwa drobne; taka ich struktura obszarowa doskonale mieści się w profilu gospodarstw rodzinnych na świecie, ale już wśród krajów rozwiniętych – OECD i Unii Europejskiej – jest to **struktura anachroniczna, nietypowa; struktura zdominowana przez gospodarstwa drobne, którym awansem przypisano liczne funkcje**, nie bacząc na ich dysfunkcje. Wystarczy wspomnieć, że – patrząc na niektóre wskaźniki – rolnictwo polskie wydaje się rolnictwem największym w UE: Polska ma największą liczbę gospodarstw rolnych (1 507 tys.), największy udział ludności rolniczej (14,8%), największy udział aktywnych zawodowo w rolnictwie (7,7%) [GUS 2012]. To rolnictwo produkuje ogromne ilości produktów, co można podawać w tonach, litrach czy wg wartości produkcji globalnej, towarowej, końcowej [por. Halamska 2013], a także przeliczać na 1 mieszkańca. Mimo to **Polska nie jest krajem samowystarczalnym żywnościowo**: bilans handlu zagranicznego produktów rolno-spożywczych jest ujemny, a jego saldo wynosiło w 2011 roku -64 634 mln zł. Wynika to między innymi ze struktury konsumpcji krajów rozwiniętych, do których Polska należy: dużej konsumpcji mięsa produkowanego na bazie pasz importowanych oraz konsumpcji owoców południowych. Wkład poszczególnych typów gospodarstw rodzinnych w taki obraz samowystarczalności jest różny, ponieważ o produkcji przeznaczonej na rynek decydują przede wszystkim gospodarstwa większe: rodzinne zmodernizowane, rodzinne przedsiębiorstwa rolne oraz rolne przedsiębiorstwa nierodzinne, prywatne i publiczne. Wkład gospodarstw

spożywczych do bilansu żywnościowego kraju, produkujących głównie na samozaopatrzenie, jest – wobec braku nowych badań w tym zakresie – trudny do oceny. Ze struktury produkcji w drobnych, samozaopatrzeniowych gospodarstwach, w większości nieposiadających zwierząt, wynika jednak jej ograniczony charakter: to nie są już gospodarstwa-żywiciele. Bardzo wiele osób wnosi wkład pracy (bo określenie „pracuje” nie wydaje się tu odpowiednie) do tych gospodarstw. Główny jej ciężar spada na parę użytkowników. Ale nie jest to praca, która wystarczałaby na utrzymanie gospodarstwa domowego, związanego z gospodarstwem rolnym. **Głównie z gospodarstwa utrzymuje się ok. 25–27% gospodarujących rodzin, co stanowiło w 2013 roku ok. 4% gospodarstw domowych w kraju i 11% wiejskich gospodarstw domowych** [Halamska 2014]. Są to przede wszystkim rodziny użytkujące większe gospodarstwa, powyżej 15 ha. Natomiast głównym źródłem utrzymania ponad miliona rodzin, związanych z gospodarstwem rolnym, są inne niż pochodzące z pracy na roli źródła dochodów. Dla nich dochody z rolnictwa są dochodami dodatkowymi, podobnie jak dla wielu z nich praca w gospodarstwie. Skala tego zjawiska, wynikająca ze struktury obszarowej gospodarstw, wymaga odrębnej, szczegółowej analizy.

Funkcje, nazwijmy je zbiorczo ekologiczne, gospodarstw rodzinnych również nie są jednoznacznie pozytywne. Zależą one od typów gospodarstw rodzinnych i stosowanych w nich technik uprawy. Ekstensywne gospodarstwa drobne co prawda utrzymują malowniczy krajobraz wiejski z miedzami i zawieszonymi nad polami skowronkami, ale także – upraszczając produkcję do „specjalizacji zbożowej”, nie stosując nawożenia organicznego (a często wręcz żadnego) i zostawiając dość licznie odłogi – marnują podstawowy zasób produkcyjny w rolnictwie, jakim jest ziemia. Według analiz Wioletty Wrzaszcz [2013] tylko ok. 22% gospodarstw rodzinnych gospodaruje w sposób zrównoważony. Znana jest [por. Perepeczko 2012] niechęć rolników i lokalnych samorządów do wszelkich ograniczeń dla rolnictwa, wynikających z ochrony przyrody. Wzmacnia ją niespójna polityka rolna, która problemy ekologiczne, dobrostanu zwierząt etc., jak można sądzić ze struktury działań PROW 2007–2013, odsuwa na dalszy plan [por. Śpiewak 2012].

Najwięcej kontrowersji budzą tzw. funkcje społeczne, co wynika m.in. z ahistoryzmu ich postrzegania, kiedy automatycznie przenosi się funkcje niegdyś pełnione w teraźniejszość. Ta praktyka ma długą historię; chłopów co „żywią i bronią” widziano jeszcze w latach 90. XX wieku. **W latach 90., w okresie transformacyjnego kryzysu, gospodarstwa rodzinne, także drobne, odegrały znaczącą rolę w łagodzeniu bezrobocia i marginalizacji – także psychologicznej – ludności wiejskiej** [Błąd 2010]. Te funkcje jednak zmieniają się w czasie i **przeradzają w polityczne dysfunkcje**, co skutkuje polityczną bezalternatywnością: brakiem koniecznych reform systemowych dotyczących między innymi systemu ubezpieczeń społecznych oraz systemu podatkowego rolników. Rolnicy są bowiem **grupą społeczną, która w Polsce wyjątkowo skutecznie wykorzystuje rentę polityczną**, wynikającą ze swojej liczebności. Także **specyfiki, która wynika ze szczególnych mechanizmów reprodukcji społecznej tej grupy społeczno-zawodowej i jej społecznej homogeniczności** [Domański 2005]. Jej jednorodność i brak ruchliwości społecznej owocują znacznie silniejszym niż w innych grupach społecznych autorytaryzmem, konserwatyzmem,

brakiem tolerancji, co przejawia się nie tylko w deklaracjach werbalnych, lecz także w zachowaniach i reakcjach na zmianę społeczną grupy. Wszystkie te zjawiska wymagają wnikliwej analizy, która ukazałaby społeczne funkcje jawne i ukryte, eufunkcjonalność oraz dysfunkcjonalność tych struktur społeczno-ekonomicznych, zarówno w toczącym się życiu społecznym, jak i w procesach jego zmian.

4. ROLNICTWO RODZINNE: NOWA PERSPEKTYWA ANALIZY?

Gospodarstwo rodzinne to dla socjologa fascynujący obszar obserwacji, gdzie kumulują się stosunki społeczne, typowe dla struktur organizacji produkcji, gospodarstw domowych, pokrewieństwa i powinowactwa, czyli stosunków typowych dla rodziny. To struktury społeczne zależne od poziomu rozwoju i kultury społeczeństw, w których funkcjonują. Także – struktury, które tendencjom, istniejącym w danym społeczeństwie, nadają specyficzny charakter. Analiza zmian tej struktury społeczno-produkcyjnej – od gospodarstwa chłopskiego do profesjonalnego rolnictwa – była jednym z wiodących nurtów analiz rodzącej się socjologii wsi. Teza o „końcu chłopów” doprowadziła do kryzysu tej subdyscypliny, tracącej jakoby swój podstawowy przedmiot badań. Bertrand Hervieu i Francois Purseigle [2009] twierdzą jednak, że socjologia wsi nie może poprzestać na analizie tylko jednej formy organizacji produkcji – gospodarstwa rodzinnego w różnych odmianach – lecz musi poddawać analizie cały rolniczy świat, wszystkie istniejące i powstające formy organizacji produkcji rolnej. Analizując bardzo zróżnicowaną sytuację w rolniczym świecie, autorzy wskazują na rozbitcie rolniczego świata na formy organizacji produkcji, niemające ze sobą nic wspólnego, należące jakby do różnych społecznych rzeczywistości. Twierdzą dalej, że nowe trzy główne typy społecznych form organizacji produkcji grupują się wokół trzech haseł-słów kluczowych: „gospodarstwo” (*la ferme*), „przedsiębiorstwo” (*la firme*) oraz „przeżycie” (*la subsistence*). Takie właśnie typy form organizacji produkcji istnieją na całym świecie, choć częstotliwość ich występowania jest regionalnie bardzo zróżnicowana. Każdy z głównych typów ma różne odmiany. W pierwszym typie, **rolnictwie rodzinnym**, autorzy wyróżniają gospodarstwa chłopskie, rodzinne nowoczesne, spółki. Każdy z tych podtypów ma inne motywy i racjonalności funkcjonowania: podtyp chłopski dąży do utrzymania gospodarstwa jako rodzinnego zasobu, dziedzictwa i funkcjonuje według reguł trwania; nowoczesny czy zmodernizowany – jest bardzo zróżnicowany, zawsze związany z rynkiem, wyspecjalizowany etc., a obecnie często nie zapewnia już pracy całej rodzinie. Poprzez te gospodarstwa często realizuje także wiele innych funkcji obszarów wiejskich – rezydencjalnej i środowiskowej. Rodzinne spółki zbliżają się do modelu akcjonariatu, gdzie własność akcji należy do rodziny, lecz gospodarstwa te funkcjonują jak przedsiębiorstwa. Także **rolnictwo przemysłowe**, wielkoobszarowe, bazujące na najemnej sile roboczej, ma swoje podtypy. Pierwszy oparty jest na inwestycjach kapitałowych osób prywatnych, banków, spółek, wielkich firm ponadnarodowych, wykupujących wielkie obszary i prowadzących na nich gospodarstwa według logiki czysto finansowej spekulacji, podporządkowanej rynkowi. Drugi podtyp to wielkie gospodarstwa stanowiące własność państw niesamowystarczalnych żywnościowo na terytoriach państw obcych (suwerenalistyczne).

Pojawienie się i rozwój tych form organizacji produkcji, związane ze zjawiskiem zwanym „grabieżą ziemi”⁹, z której wywłaszczani są tubylcy i przemieniani w tanią, krańcowo spauperyzowaną siłę roboczą. I trzeci typ: **rolnictwo rodzinnych strategii przeżycia**, to rolnictwo „porzucone” (*congédiée*), „na przeżycie”, odcięte od świata, organizacji społecznych, rynków, technologii, globalizacji. Rolnictwo zglokalizowane, jakby powiedział Zygmunt Bauman. To rolnictwo najbardziej zmarginalizowane, prymitywne, z którego „przeżywa” ok. 800 mln ludzi na świecie. Ale to też rolnictwo rodzinne, często kobiece, często nazywane rolnictwem chłopskim, choć ta populacja straciła już elementy kultury agrarnej i wytworzyła własną kulturę ubóstwa.

Z tej perspektywy widać, że rolnictwo rodzinne to jedna z form rolnictwa; forma bardzo wewnątrznie zróżnicowana. W dwu różnych formach (gospodarstw rodzinnych oraz gospodarstw rodzinnych strategii przeżycia) jest ono obecne we współczesnym świecie: w tzw. pierwszym, rozwiniętym świecie to różne formy gospodarstw rodzinnych, dużych i małych, zaawansowanych technologicznie i bez mała prymitywnych, stanowiące podstawę utrzymania rodziny albo podtrzymania rodzinnych sentymentów. W tzw. Trzecim Świecie, krajach Azji i Afryki, często natomiast spotyka się ów typ rolnictwa na przeżycie, „rolnictwa porzuconego”, rolnictwa bez przyszłości. Z tej globalnej perspektywy warto też chyba przyjrzeć się rolnictwu polskiemu. Także gospodarstwom rodzinnym, zwłaszcza drobnym. Wtedy też szerzej można będzie ukazać ich funkcje, jawne i ukryte, rzeczywiste i wydumane, mityczne. Jest to jednak temat już na następną rozprawę.

BIBLIOGRAFIA

- Barthez A. 1982: *Famille, travail et agriculture*. Economica, Paris.
- Błąd M. 2010: Rolnictwo jako przechowalnia nadwyżek siły roboczej w okresie transformacji systemowej. [w:] *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, J. Wilkin (red.). IRWiR PAN, Warszawa.
- CIRAD 2013: *Les agriculture familiale du monde*, Montpellier www.agriculture.gouv.fr/IMG/pdf/20130711_rapport_final_MAAF_AFD_AF_CIRADBIS_31_Mai_complet_cle0197b5.pdf (data pobrania: 2.01.2014 r.).
- Domański H. 2005: Homogamia małżeńska i dziedziczenie pozycji w rodzinach rolników. [w:] *W obliczu zmiany: wybrane strategie działania mieszkańców polskiej wsi*, K. Gorlach, G. Foryś (red.). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Errington A., Garson R. 1993: *The Family Farm Business*. CAB International, Wallingford.
- FAO 2007: *Un système intégré d'enquêtes agricoles. Vol.1. Programme mondial du recensement de l'agriculture 2010*. FAO, Rome.
- FAO 2011: *Le rôle des femmes dans l'agriculture. Comber le fossé entre les hommes et les femmes pour soutenir le développement*. ONU pour l'Alimentation et l'Agriculture, Rome.
- Figuié M., Hubert B. 2012: Pour qui, pourquoi une ressource est-elle jugée dégradée? Pâturages et agriculture au Brésil. *Natures, Sciences Sociétés* nr 20, s. 297–309.
- Florczak Z. 1995: Mowa szpetna i mowa gorąca. *Rzeczpospolita*, 5–6 sierpnia „+Plus–Minus” (do-datek tygodniowy).
- Frenkel I. 2013: *Zatrudnienie i struktura dochodów w gospodarstwach rolnych w latach 2005–2010*. IRWiR PAN, Warszawa.

⁹ Problem ten był obszernie omawiany we *Wsi i Rolnictwie* w nr 3/2013.

- Goldthorpe C. 1989: A Definition and Typology of Plantation Agriculture. *Singapore Journal of Tropical Geography* nr 1, s. 26–43.
- Gorlach K. 1995: *Chłopi, rolnicy, przedsiębiorcy; „kłopotliwa klasa” w Polsce postkomunistycznej*. Uniwersytet Jagielloński. Kraków.
- Gorlach K. 2001: *Świat na progu domu*. Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- GUS 2012: *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2012*. GUS, Warszawa.
- GUS 2012a: *Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011. Podstawowe informacje o sytuacji demograficzno-społecznej ludności Polski oraz zasobach mieszkaniowych*. Warszawa.
- GUS 2012b: *Charakterystyka gospodarstw rolnych. Powszechny Spis Rolny 2010*. Warszawa.
- Hervieu B., Purseigle F. 2009: Pour une sociologie des mondes agricoles dans la globalisation. *Etudes Rurales* nr 1, s. 177–200.
- Hervieu B., Purseigle F. 2011: Des agricultures avec des agriculteurs, une nécessité pour l'Europe. *Project* nr 2, s. 60–69.
- Halamska M. 1996: Polskie gospodarstwa rolne z perspektywy porównawczej. [w:] *Wieś i rolnictwo w badaniach społeczno-ekonomicznych*, M. Kozakiewicz (red.). IRWiR PAN, Warszawa, s. 193–214.
- Halamska M. 2013: *Wiejska Polska na początku XXI wieku. Rozważania o gospodarce i społeczeństwie*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Halamska M. 2014: *Wiejska Polska po 10 latach: dynamika zmian i zmiany dystansów*. Referat na konferencji „Rolnictwo, gospodarka żywnościowa, obszary wiejskie – 10 lat w Unii Europejskiej”. SGGW, Warszawa, 11 kwietnia 2014 r.
- Halamska M., Lamarche H., Maurel M.-C. 2003: *Rolnictwo rodzinne w transformacji postkomunistycznej. Anatomia zmiany*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Lamarche H. (red.) 1987: *Les capacités d'adaptation de l'exploitation familiale agricole. Comparaison internationale*. Centre National de Recherches Scientifiques – Université de Paris X – Nanterre, Paris.
- Lamarche H. 1992: Wstęp ogólny. [w:] *Rolnictwo rodzinne. Międzynarodowe studium porównawcze. Część I. Rzeczywistość polimorficzna*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Lamarche H. 2002: Logiki produkcyjne. [w:] *Rolnictwo rodzinne. Część II. Od mitu do rzeczywistości*, H. Lamarche (red.). IRWiR PAN, Warszawa.
- Mazoyer M., Roudart M.L. 1997: *L'histoire des agriculteurs du monde: du néolithique à la crise contemporaine*. Seuil, Paris.
- Mendras H. 1976: *Sociétés paysannes*. Armand Colin, Paris.
- Perepeczko B. 2012: Drobne gospodarstwa rolne na wiejskich obszarach Natura 2000. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych* nr 2, s. 115–128.
- Ploeg van der J.D. 2008: *The new peasantries: struggle for autonomy and sustainability in an ear Empire and Globalisation*. Sterling V, London.
- Sourisseau J.-M. 2013: *Policies toward Family Farming: Major Insight of at Recent Review*. www: familyfarming (data pobrania 2.01.2014 r.)
- Sourisseau J.-M., Bosc P., Fréquin-Gresh S., Bélieres J.-F., Bonnal P., Le Coq J.-F., Anseeuw W., Dury S. 2012: Les modèles de production agricole en question. Comprendre leur diversité et leur fonctionnement. *Autrepart* nr 62, s. 160–181.
- Śpiewak R. 2012: *Mieszkańcy wsi wobec nowego modelu rozwoju wiejskiego na przykładzie wybranego regionu*. Praca doktorska pod kierunkiem M. Halamskiej, Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny.
- Strange M. 2008: *Family Farming. A New Economic Vision*. University of Nebraska Press, Lincoln (pierwsze wydanie 1988 rok).
- Tomczak F. 2006: *Gospodarka rodzinna w rolnictwie*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Wrzaszcz W. 2013: Zrównoważenie indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce objętych FADN. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* nr 1, s. 73–90.

CONTEMPORARY FAMILY FARMING: THE MYTHS AND THE POLYMORPHIC REALITY

Abstract: The author analyzes the current state of family farming around the world. Faced with the multifaceted diversity of family farms, she indicates the challenges in shaping a definition of a phenomenon whose gist is the connection - mainly labor-based - between families and agricultural holdings. Basing on literature and FAO statistics, she draws a contemporary, diverse picture of family farms in the modern world, as well as their economic, environmental, and social functions. This serves as a general background for a concise description of family farms in Poland, indicating the need for analysis, chiefly of their latent functions and dysfunctions.

Keywords: family farming around the world, economic functions, social functions, environmental functions, family farms in Poland